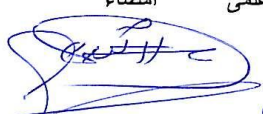

الله الرحمن الرحيم

تائیدیه اعضای هیات داوران حاضر در جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

اعضای هیات داوران نسخه نهایی پایان نامه کتلم / آقای محسن منصور

تحت عنوان
ادریس‌آو گنیش سیرابی ملک المکملین
را از نظر فرم و محتوی بررسی نموده و پذیرش آن را برای تکمیل درجه کارشناسی ارشد پیشنهاد
می کنند .

اعضای هیات داوران	نام و نام خانوادگی	رتبه علمی	امضاء
۱- استاد راهنما	ابوالفضل بشکوری		
۲- استاد مشاور	سورختاس	استاد	
۳- استاد ناظر	صالح زینعلی	استاد	
۴- استاد ناظر	حسینعلی قیاسی	دانشیار	
۵- نماینده تحصیلات تکمیلی	حسینعلی قیاسی	دانشیار	

آیین نامه چاپ پایان نامه (رساله) های دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس

نظر به اینکه چاپ و انتشار پایان نامه (رساله) های تحصیلی دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس، مبین بخشی از فعالیتهای علمی - پژوهشی دانشگاه است بنابراین به منظور آگاهی و رعایت حقوق دانشگاه، دانش آموختگان این دانشگاه نسبت به رعایت موارد ذیل متعهد می شوند:

ماده ۱: در صورت اقدام به چاپ پایان نامه (رساله) ی خود، مراتب را قبلاً به طور کتبی به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اطلاع دهد.

ماده ۲: در صفحه سوم کتاب (پس از برگ شناسنامه) عبارت ذیل را چاپ کند:

«کتاب حاضر، حاصل پایان نامه کارشناسی ارشد/ رساله دکتری نگارنده در رشته علوم بیانی است که در سال ۱۳۹۱ در دانشکده علوم انسانی

دانشگاه تربیت مدرس به راهنمایی سرکار خانم/جناب آقای دکتر ابوالفضل سکوری، مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر مسعود شفاوری و مشاوره سرکار خانم/جناب آقای دکتر از آن دفاع شده است.»

ماده ۳: به منظور جبران بخشی از هزینه های انتشارات دانشگاه، تعداد یک درصد شمارگان کتاب (در هر نوبت چاپ) را به «دفتر نشر آثار علمی» دانشگاه اهدا کند. دانشگاه می تواند مازاد نیاز خود را به نفع مرکز نشر در معرض فروش قرار دهد.

ماده ۴: در صورت عدم رعایت ماده ۳، ۵۰٪ بهای شمارگان چاپ شده را به عنوان خسارت به دانشگاه تربیت مدرس، تأدیه کند.

ماده ۵: دانشجو تعهد و قبول می کند در صورت خودداری از پرداخت بهای خسارت، دانشگاه می تواند خسارت مذکور را از طریق مراجع قضایی مطالبه و وصول کند؛ به علاوه به دانشگاه حق می دهد به منظور استیفای حقوق خود، از طریق دادگاه، معادل وجه مذکور در ماده ۴ را از محل توقیف کتابهای عرضه شده نگارنده برای فروش، تامین نماید.

ماده ۶: اینجانب محسن منصور دانشجوی رشته علوم بیانی مقطع ارشد تعهد فوق و ضمانت اجرایی آن را قبول کرده، به آن ملتزم می شوم.

نام و نام خانوادگی: محسن منصور

تاریخ و امضا: ۹۱/۲/۹

آیین‌نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش‌های علمی دانشگاه تربیت مدرس

مقدمه: با عنایت به سیاست‌های پژوهشی و فناوری دانشگاه در راستای تحقق عدالت و کرامت انسانها که لازمه شکوفایی علمی و فنی است و رعایت حقوق مادی و معنوی دانشگاه و پژوهشگران، لازم است اعضای هیأت علمی، دانشجویان، دانش‌آموختگان و دیگر همکاران طرح، در مورد نتایج پژوهش‌های علمی که تحت عناوین پایان‌نامه، رساله و طرح‌های تحقیقاتی با هماهنگی دانشگاه انجام شده است، موارد زیر را رعایت نمایند:

ماده ۱- حق نشر و تکثیر پایان‌نامه/ رساله و درآمدهای حاصل از آنها متعلق به دانشگاه می باشد ولی حقوق معنوی پدید آورندگان محفوظ خواهد بود.

ماده ۲- انتشار مقاله یا مقالات مستخرج از پایان‌نامه/ رساله به صورت چاپ در نشریات علمی و یا ارائه در مجامع علمی باید به نام دانشگاه بوده و با تایید استاد راهنمای اصلی، یکی از اساتید راهنما، مشاور و یا دانشجو مسئول مکاتبات مقاله باشد. ولی مسئولیت علمی مقاله مستخرج از پایان‌نامه و رساله به عهده اساتید راهنما و دانشجو می باشد.

تبصره: در مقالاتی که پس از دانش‌آموختگی بصورت ترکیبی از اطلاعات جدید و نتایج حاصل از پایان‌نامه/ رساله نیز منتشر می‌شود نیز باید نام دانشگاه درج شود.

ماده ۳- انتشار کتاب، نرم افزار و یا آثار ویژه (اثری هنری مانند فیلم، عکس، نقاشی و نمایشنامه) حاصل از نتایج پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی کلیه واحدهای دانشگاه اعم از دانشکده ها، مراکز تحقیقاتی، پژوهشکده ها، پارک علم و فناوری و دیگر واحدها باید با مجوز کتبی صادره از معاونت پژوهشی دانشگاه و براساس آئین نامه های مصوب انجام شود.

ماده ۴- ثبت اختراع و تدوین دانش فنی و یا ارائه یافته ها در جشنواره‌های ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی که حاصل نتایج مستخرج از پایان‌نامه/ رساله و تمامی طرح‌های تحقیقاتی دانشگاه باید با هماهنگی استاد راهنما یا مجری طرح از طریق معاونت پژوهشی دانشگاه انجام گیرد.

ماده ۵- این آیین‌نامه در ۵ ماده و یک تبصره در تاریخ ۸۷/۴/۱ در شورای پژوهشی و در تاریخ ۸۷/۴/۲۳ در هیأت رئیسه دانشگاه به تایید رسید و در جلسه مورخ ۸۷/۷/۱۵ شورای دانشگاه به تصویب رسیده و از تاریخ تصویب در شورای دانشگاه لازم‌الاجرا است.

«اینجانب..... دانشجوی رشته..... در روز..... ورودی سال تحصیلی..... مقطع..... دانشکده..... متعهد می شوم کلیه نکات مندرج در آئین نامه حق مالکیت مادی و معنوی در مورد نتایج پژوهش های علمی دانشگاه تربیت مدرس را در انتشار یافته های علمی مستخرج از پایان نامه / رساله تحصیلی خود رعایت نمایم. در صورت تخلف از مفاد آئین نامه فوق الاشعار به دانشگاه وکالت و نمایندگی می دهم که از طرف اینجانب نسبت به لغو امتیاز اختراع بنام بنده و یا هر گونه امتیاز دیگر و تغییر آن به نام دانشگاه اقدام نماید. ضمناً نسبت به جبران فوری ضرر و زیان حاصله بر اساس برآورد دانشگاه اقدام خواهد نمود و بدینوسیله حق هر گونه اعتراض را از خود سلب نمودم»

امضاء:.....
تاریخ: ۱۳۸۷/۷/۱۵

دانشگاه تربیت مدرس

دانشکده علوم انسانی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد رشته علوم سیاسی

موضوع: اندیشه و کنش سیاسی ملک‌المتکلمین

استاد راهنما

دکتر ابوالفضل شکوری

استاد مشاور

دکتر مسعود غفاری

دانشجو

محسن منصوری

بهمن ۱۳۹۰

انقلاب مشروطه از مهم‌ترین تحولات سیاسی سده اخیر ایران به شمار می‌رود، مطالعه و بررسی نقش کنشگرانی که در این تحول، فعالیت تاریخ‌ساز داشته‌اند، می‌تواند تصویر روشن‌تری از این انقلاب به ما نشان بدهد.

ملک‌المتکلمین یک نویسنده و بیشتر یک خطیب بود. از میان کنش‌گران سیاسی، ملک‌المتکلمین مشارکت و فعالیت برجسته‌ای در انقلاب مشروطه داشته است. به طوری که یکی از رهبران جریان ساز در انقلاب مشروطه و پس از آن در نظام مشروطه به حساب می‌آید.

در این پایان‌نامه کوشش شده است تا با استفاده از جامعه‌پذیری سیاسی، اندیشه و کنش سیاسی ملک‌المتکلمین بررسی شود. ضمن مرور زندگانی ملک، شرایط اجتماعی زمانه ملک را ارزیابی شده است و سپس به تأثیرات ملک بر محیط اطرافش پرداخته شده است. علی‌رغم تسلط استبداد قاجاری، ملک توانست انجمن‌های سری را تاسیس کند، با رجال سیاسی همفکر و حتی غیر همفکر ارتباط برقرار کند. بازیگران سیاسی و مردم را در مخالفت با استبداد تهییج کند. جنبش مشروطیت را از خطر انحراف برهاند و پس از استقرار نظام مشروطیت به یکی از تصمیم‌سازان نظام سیاسی بدل شود. او عمیقاً به آرمان آزادی‌خواهی و میهن‌پرستی پایبند بود. مشروطه از دید ملک، تبلور آزادی‌خواهی، عدالت و استقرار نظام دولت-ملت بود. و ملک جان خود را بر سر باورهایش فدا کرد.

کلیدواژه‌ها: مشروطه، ملک‌المتکلمین، خطیب، اندیشه سیاسی، کنش سیاسی

۲	فصل ۱- کلیات.....
۲	۱-۱- تعریف مسئله
۳	۲-۱- سؤال اصلی
۳	۳-۱- فرضیه اصلی
۴	۴-۱- پیشینه پژوهش
۱۲	۵-۱- روش تحقیق
۱۲	۶-۱- چارچوب نظری
۱۵	۷-۱- دورنما و فصل بندی
۱۷	فصل ۲- زندگی نامه و شخصیت ملک المتکلمین
۱۹	۱-۲- اصفهان در دوره زندگانی ملک المتکلمین
۲۰	۲-۲- سفر حج و هندوستان
۲۲	۳-۲- بازگشت به ایران
۲۵	۴-۲- سفر به تبریز
۲۷	۵-۲- تحقق آرزوی ملک برای ساخت مدرسه به سبک نوین در اصفهان
۲۸	۶-۲- مسافرت اجباری به رشت
۲۹	۷-۲- اقامت ملک در شیراز
۳۰	۸-۲- باورهای مذهبی ملک المتکلمین
۳۲	۹-۲- خطابه، روش کار سیاسی ملک
۳۳	۱-۹-۲- تعریف خطابه
۳۶	۲-۹-۲- خطابه در اسلام
۳۷	۳-۹-۲- خطابه در ایران قاجار
۳۸	۴-۹-۲- شیوه سخنوری ملک
۴۰	۱۰-۲- تألیفات ملک
۴۰	۱-۱۰-۲- کتاب من الخلق الی الحق
۴۴	۲-۱۰-۲- کتاب " رویای صادقانه "
۴۷	۱۱-۲- رابطه علمی، فکری و مبارزاتی ملک با آزاداندیشان جهان
۴۸	۱۲-۲- شهادت ملک
۵۵	۱-۱۲-۲- آرامگاه ملک
۵۵	۱۳-۲- مجسمه ملک
۵۶	۱۴-۲- ملک از نگاه دیگران
۵۷	۱-۱۴-۲- اشعاری پیرامون شخصیت ملک و مرثیه‌هایی که پس شهادت او سروده شد
۶۵	۲-۱۴-۲- دیدگاه دکتر علی شریعتی به ملک المتکلمین

فصل ۳ - اندیشه ملک	۷۰
۱-۳- تأثیر نواندیشان دینی بر اندیشه ملک‌المتکلمین	۷۱
۲-۳- مشروطه، نظام سیاسی مطلوب ملک‌المتکلمین	۷۵
۳-۳- جایگاه رفیع ناسیونالیسم (نظام دولت-ملت) در اندیشه ملک‌المتکلمین	۷۷
۴-۳- ضرورت دگرگونی نظام آموزشی و تأسیس مدارس نوین در اندیشه ملک‌المتکلمین	۸۰
۳-۴-۱- تأسیس کتابخانه ملی	۸۲
۳-۵-۵- نگرش ملک‌المتکلمین به اسلام	۸۳
۳-۵-۱- دیدگاه ملک‌المتکلمین درباره حج	۸۳
۳-۵-۲- دیدگاه ملک نسبت به روحانیت	۸۵
۳-۶-۶- دیدگاه ملک نسبت به جریان مشروعه‌خواهی	۸۸
۳-۷-۷- جایگاه رفیع مفهوم "آزادی" در اندیشه ملک‌المتکلمین	۸۹
فصل ۴ - کنش اجتماعی و سیاسی ملک	۹۳
۴-۱-۱- فعالیت‌های سیاسی اجتماعی ملک در اصفهان	۹۳
۴-۱-۱-۱- انجمن سرّی اصفهان	۹۳
۴-۱-۲- تأسیس شرکت اسلامی	۹۴
۴-۱-۳- کوشش برای حفظ میراث فرهنگی	۹۷
۴-۲-۲- نقش ملک‌المتکلمین در انقلاب مشروطه	۱۰۰
۴-۲-۱- آغاز تجدّدخواهی در ایران	۱۰۰
۴-۲-۱- ظهور روشنفکران	۱۰۵
۴-۲-۲- جنبش تنباکو پیش درآمد انقلاب مشروطیت	۱۰۹
۴-۲-۳- کشته شدن ناصرالدین شاه، فروپاشی نیم قرن استبداد	۱۱۲
۴-۲-۴- گسترش روزنامه‌ها، روزنه‌ای برای آزاد اندیشی	۱۱۴
۴-۲-۵- صدارت امین‌الدوله اصلاح طلب	۱۱۶
۴-۲-۶- گرفتن وام از روسیه و گسترش انجمن‌های مخفی	۱۱۷
۴-۲-۷- جرقه‌های انقلاب	۱۲۳
۴-۳-۳- ماجرای وساطت میان دربار و علما و نوشته شدن درخواست مشروطه و قانون اساسی توسط ملک	۱۲۶
۴-۴-۴- دسیسه‌های عین‌الدوله و خطر اغفال معترضان	۱۲۸
۴-۵-۵- کوشش برای دستگیری وعاظ و آغاز مهاجرت کبری	۱۳۲
۴-۶-۶- فرمان مشروطیت و شکل‌گیری مجلس	۱۳۴
۴-۶-۱- سخنران جشن مشروطه:	۱۳۵
۴-۷-۷- پادشاهی محمد علی شاه	۱۳۶
۴-۸-۸- رویه و رویکرد ملک‌المتکلمین پس از پیروزی مشروطه	۱۳۷
۴-۹-۹- ترور اتابک	۱۳۷
۴-۱۰-۱۰- مشروعه‌خواهی	۱۳۹

۱۴۰	۱۱-۴- تدبیر ملک برای گرفتن امضای متمم قانون اساسی
۱۴۲	۱-۱۱-۴- تلاش برای تطمیع ملک‌المتکلمین
۱۴۲	۲-۱۱-۴- استخاره محمدعلی شاه برای تبعید کردن ملک‌المتکلمین
۱۴۳	۱۲-۴- آشوب‌های ایالات و اقدامات ملک‌المتکلمین
۱۴۳	۱-۱۲-۴- وقایع فارس
۱۴۵	۲-۱۲-۴- ناآرامی‌های ارومیه
۱۴۶	۱۳-۴- کودتای شاه
۱۴۷	۱-۱۳-۴- واکنش به اولتیماتوم شاه
۱۵۰	۱۴-۴- پناهنده نشدن ملک در سفارت انگلستان
۱۵۳	۱۵-۴- رابطه ملک‌المتکلمین و سالارالدوله
۱۵۶	۱-۴- جایگاه و عاظ در تحولات مشروطه (نمونه موردی ملک‌المتکلمین)
۱۵۹	۲-۴- آسیب شناسی دخالت واعظان در تصمیم‌گیری‌های مشروطیت (نمونه موردی ملک‌المتکلمین)
۱۶۴	فصل ۵- نتیجه‌گیری
۱۷۰	منابع
۱۷۸	چکیده انگلیسی

فصل اول

کلیات

فصل ۱ - کلیات

۱-۱- تعریف مسئله

مواجهه ایرانیان با جنبه‌های نظامی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی اروپا، تغییر ناگزیر در شرایط عمومی ایران از جمله اقتصاد، فرهنگ و سیاست ایجاد کرد که یکی از نتایج آن دخالت گروه‌های اجتماعی جدید در سیاست و حتی تلاش برای ایجاد جامعه‌ای متفاوت بود. از فرنگ برگشتگان، بازرگانان، علما و تحصیل کردگان مدارس جدید با نظم سیاسی موجود در افتادند که این کشاکش به برقراری سپس نابودی حکومت مشروطه انجامید. زوال تدریجی قاجارها، رواج اندیشه‌های ناسیونالیسم، آزادی، بیداری اسلامی و برابری، تاریخ پر تلاطم معاصر را آغاز کرد. در این میان افرادی صاحب اندیشه به فعالیت سیاسی اجتماعی پرداختند که در بعضی زمینه‌ها دست به نوآوری‌هایی زدند. از جمله ملک‌المتکلمین، که در عرصه اندیشه و عمل سیاسی در ایران زمین مؤثر بود. حاجی میرزا نصرالله معروف به ملک‌المتکلمین فرزند محسن بهشتی (۱۲۷۷ هـ اصفهان - مقتول ۱۳۲۶ هـ) وی از مشروطه‌خواهان بوده و در سخنوری بسیار زبردست بوده است که پیش از مشروطه با کارهای فرهنگی (موعظه و مدرسه سازی) به مبارزه با استبداد و عقب‌ماندگی پرداخت و در روند تحولات مشروطه نیز تأثیری قاطع داشت. سرانجام بعد از به توپ بستن مجلس به فرمان محمد علی‌شاه او را، در باغ شاه کشتند. بررسی اندیشه و وزن سیاسی اجتماعی ملک‌المتکلمین می‌تواند ما را در درک عوامل مؤثر در تحولات مشروطه ایران یاری می‌کند.

ضرورت تحقیق از این جهت است که ملک‌المتکلمین سخنوری توانا بود که توانست با سحر کلام تأثیر بسیاری در پیشبرد خواست‌های ملی و مذهبی ایرانیان از جمله پاریسیان هند، ایرانیان قفقاز و آسیای میانه داشته و از همه مهم‌تر در به ثمر رساندن مشروطه نقشی مهم داشت. کارهای انجام شده در مورد این شخصیت یا در حاشیه اتفاقات مشروطه بیان شده است یا تاریخی و سرگذشت نامه نویسی است. هدف از این تحقیق بررسی تحلیلی اندیشه و عمل سیاسی ملک‌المتکلمین در فضای فکری- سیاسی زمانه خودش است.

۲-۱- سؤال اصلی

اندیشه و کنش سیاسی ملک‌المتکلمین چگونه قابل بررسی است؟

۳-۱- فرضیه اصلی

ملک‌المتکلمین یکی از مهم‌ترین کنش‌گران عصر مشروطه است. اندیشه و کنش سیاسی ملک متأثر از جامعه‌پذیری سیاسی او اعم از نبوغ ذاتی، آموزش نوگرایانه، سفرهای متعدد و آشنایی با اندیشه‌ها و آراء گوناگون بود. ملک‌المتکلمین در کامیابی‌ها همچونین تا حدودی در ناکامی‌های مشروطیت سهیم می‌باشد. بدین معنا که ملک‌المتکلمین توانست در چارچوب تشکلی آزادی‌خواه، نارضایتی‌ها را به سوی درخواست برای مجلس شورای ملی هدایت کرده و با هوشمندی سیاسی توطئه‌های مستبدان را خنثی سازد و کامیابی را برای ترقی‌خواهان رقم بزند و از سویی دیگر پس از برقراری نظام مشروطه به عنوان یکی از اصلی‌ترین تصمیم‌سازان جناح تندرو، در ناکامی مشروطه نیز تا حدودی نقش داشت.

سؤالات فرعی و فرضیه‌های فرعی

۱- کنش سیاسی ملک‌المتکلمین تا چه میزان مستقلانه (غیر منفعلانه) بوده است؟

در میان منتقدان، عده‌ای کنش سیاسی ملک‌المتکلمین را متأثر از سیاست‌های کلی انگلیس و یا منافع سالارالدوله، ظل‌السلطان و شعاع‌السلطنه دانسته‌اند. فرض ما بر این است که ملک‌المتکلمین کنش سیاسی مستقلانه (غیرمنفعل) را دنبال می‌کرده است و در هر مقطع با توجه به اهدافش به اتحاد و ائتلاف با شخص یا گروهی دست می‌زده است.

۲- پیامدها و نتایج کنش سیاسی ملک‌المتکلمین تا چه میزان برای پیشبرد مشروطیت مفید بوده است؟

فرض ما بر این هست که ملک با ذهنی آگاه، توانست با منسجم ساختن آزاداندیشان و دفع توطئه‌های مستبدین، در به ثمر رسیدن انقلاب مشروطیت مؤثر باشد و پس از پیروزی مشروطیت از نهال مشروطیت پاسداری کند ولی در مواجهه با نهاد سلطنت تند روی‌هایی را انجام داد و در ناکامی تعامل شاه و مجلس نقش داشت.

۱-۴- پیشینه پژوهش

پژوهش درباره اندیشه و کنش سیاسی ملک‌المتکلمین به دو بخش کلی تقسیم می‌شود. نخست پژوهش‌هایی که موضوع را مستقلاً مورد بحث قرار داده‌اند و دوم منابعی که به صورت حاشیه‌ای به این موضوع پرداخته‌اند.

الف: پژوهش‌ها و کارهایی که زندگانی، اندیشه و یا کنش سیاسی ملک‌المتکلمین را به صورت مستقلاً مورد مطالعه قرار داده‌اند.

۱- کتاب زندگی نامه ملک‌المتکلمین:

متأسفانه درباره اندیشه و کنش سیاسی ملک‌المتکلمین تحقیق جامعی صورت نگرفته است. از میان پژوهشگران مهدی ملک زاده مورخ تحولات عصر مشروطه و فرزند ملک‌المتکلمین به این موضوع بیش از دیگران پرداخته است. ملک زاده علاوه بر بررسی تفصیلی عملکرد ملک در کتاب تاریخ انقلاب مشروطیت، همچنین کتابی با عنوان زندگانی ملک‌المتکلمین تألیف کرد که این کتاب هرچند سرگذشت نگاری است ولی برای انجام این پژوهش بسیار مورد استفاده قرار گرفت. ملک زاده با نگارش تاریخ مشروطه و زندگانی ملک‌المتکلمین بسیاری از نقش‌آفرینی‌ها در وقوع این انقلاب را آشکار کرده است، چه بسا اگر او نبود بسیاری از انجمن‌های مخفی که برای ایجاد دگرگونی سیاسی فعالیت می‌کردند، امروز برای ما ناشناخته بودند. به نظر می‌رسد ملک زاده گاهی با تمجیدهای بیجا می‌کوشد "حق پدر و فرزندی" را نسبت به ملک‌المتکلمین به جا آورد. از سوی دیگر با توجه به احترامی که ملک زاده به تمامی مشروطه‌خواهان قائل بود، شاید گمان ما بی پایه باشد. ملک زاده بسیاری از مخالفت‌ها و نقل قول‌ها پیرامون ملک را نادیده می‌انگارد زیرا «ذکر آن موجب شرمندگی و معرف جهل و بدخواهی این برگزیدگان دروغین شریعت است»^۱ علاوه بر این، نوشته‌های ملک زاده درباره ملک‌المتکلمین، جنبه تاریخی و سرگذشت نویسی دارد.

^۱ ملک‌زاده، مهدی، زندگانی ملک‌المتکلمین، چاپخانه شرکت مطبوعات، سال ۱۳۲۵ش ص ۵۹

مقالات پیرامون ملک

در یک صدمین سالگرد مشروطه، ملک به عنوان یکی از رهبران فعال مشروطیت مورد توجه قرار گرفت و مقالاتی برای واشکافی ابعاد اندیشه و کنش او به نگارش در آمد.

۱- نسیرین میرآخور لو در مقاله‌ای به نام "انقلابی همچون ملک‌المتکلمین" با یادآوری سیره و سرگذشت ملک، برخی اقدامات او برای به پیروزی رسیدن و پاسداری از مشروطه را برمی‌شمرد.^۱

۲- مسعود نوری در مقاله "مشروطیت و نوگرایی در ذهن ملک‌المتکلمین خطیب شهید مشروطه"^۲ ضمن اشاره گذرا به زندگی نامه و فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی ملک به بررسی نقش او در مشروطه می‌پردازد و ملک را فعال‌ترین و یکی از مؤثرترین شرکت‌کنندگان در این جنبش می‌داند و بیان می‌دارد، درک و فهم ملک در قیاس با معاصرانش از عیار بالاتری برخوردار بوده و برای پیشبرد مشروطیت با ذهنی خلاق و نواندیش وارد کارزار شده است.

۳- اردشیر طیبی در "کم‌مهری به مزار خطیب مشروطه"^۳ همان‌طور که از عنوان مقاله پیداست پس از بررسی زندگی نامه و کنش ملک‌المتکلمین، نسبت به روند تخریب مزار ملک و کم‌توجهی به آن اعتراض می‌کند.

^۱ روزنامه اعتماد ملی ۱۰ مرداد ۱۳۸۵ شماره ۱۴۶

^۲ فصلنامه یاد، سال بیستم، شماره ۷۸

^۳ روزنامه همشهری، دوشنبه ۲۴ اردیبهشت ۱۳۸۶

ب: منابعی که به صورت حاشیه‌ای به این موضوع پرداخته‌اند.

کتب تاریخی

۱- تاریخ انقلاب مشروطیت ایران:

از همه تاریخ نگاران، مهدی ملک زاده مورخ مشروطه و پسر ملک‌المتکلمین به بررسی اقدامات او پرداخته است. او علاوه بر کتاب "زندگانی ملک‌المتکلمین" که در بالا به آن پرداختیم، در جای جای کتاب تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، اندیشه و کنش ملک‌المتکلمین را یادآوری می‌کند، خطابه‌های مهم او را نوشته و حتی اشعاری که روزنامه‌ها پس از شهادت ملک در مدح او چاپ کرده بودند را می‌نویسد.

۲- تاریخ مشروطه ایران

این اثر ارزشمند و مهم که از منابع مستند نهضت مشروطیت به شمار می‌رود، توسط سید احمد کسروی نگاشته شده است. وی در نگارش تاریخ مشروطه ایران از «تاریخ بیداری ایرانیان» و «کتاب آبی» بهره جسته است. نویسنده که در زمان انقلاب مشروطه شانزده سال داشته از نزدیک شاهد وقایع و حوادث تبریز، دومین کانون انقلاب مشروطه، بوده است. کسروی نیز با این که بیشتر تحولات مشروطه در آذربایجان را منظور داشته است ولی اشاراتی به نقش ملک در آن مقطع داشته است و به صورت خلاصه و با دیدگاهی بی‌طرفانه به اقدامات ملک اشاراتی داشته است.

۳- تاریخ بیداری ایرانیان:

تاریخ بیداری ایرانیان تألیف ناظم‌الاسلام کرمانی، از منابع مهم مورخان تاریخ مشروطیت است. ناظم‌الاسلام از دوستان و همکاران ملک‌المتکلمین بوده است و در اثر خود پیرامون ملک گزارشات مفصلی ارائه داده است. او سبب تألیف این کتاب را عاری بودن کتب تاریخی ایران از جنبه‌های عبرت‌آموز برای آیندگان ذکر کرده و نوشته است که پیوسته در این اندیشه بوده که به سبک مورخان اروپایی کتابی در تاریخ ایران بنگارد و نکات تاریخی را در آن مندرج سازد. از آنجایی که نویسنده کتاب از جمله فعالان سیاسی به شمار می‌رفته است،

توانست از ذیحجه ۱۳۲۲ دیده‌ها و شنیده‌های خود درباره انقلاب مشروطه و بیداری ایرانیان را ثبت کند و نظر خود را نیز در بسیاری موارد به آن‌ها بیافزاید.

۴- حیات یحیی:

این اثر یکی از مهمترین شرح حال نویسی و منابع مهم دوره قاجاریه می‌باشد. یحیی دولت‌آبادی نویسنده اثر که خود ناظر وقایع مشروطه بوده است، کتاب خاطرات خود را بر اساس دیده‌ها و شنیده‌ها به رشته تحریر درآورده است. میرزا یحیی دولت‌آبادی یکی از آزادی‌خواهان و فعالان نهضت مشروطه به شمار می‌رود و با اقدامات و نوشته‌هایش مشروطه‌خواهان را همراهی می‌کرد او همچنین با ملک‌المتکلمین دوستی نزدیکی داشته است. حیات یحیی در کنار آثاری همچون تاریخ بیداری ایرانیان و تاریخ مشروطه ایران از جمله اسناد مهم در رابطه با انقلاب مشروطه‌اند که یحیی دولت‌آبادی در آن حوادث تاریخی ایران از اواسط حکومت ناصرالدین شاه تا کودتای ۱۲۹۹ ش رضاخان و به دست گرفتن قدرت توسط وی را به بهترین شکل بیان کرده است. این کتاب به مدت ۲۵ سال در لیست کتب ممنوع‌الانتشار قرار گرفت. در میان آثار پیرامون مشروطیت، دولت‌آبادی دوست و همکار ملک از اقدامات ملک‌المتکلمین در پیشبرد مشروطه بسیار نوشته است.

۵- روزنامه خاطرات عین‌السلطنه:

در میان روزنامه‌نویسان عصر مشروطه عین‌السلطنه سالور در خاطراتش بیشترین اشاره را به اندیشه و عمل ملک‌المتکلمین داشته است. او در جای جای روزنامه‌اش به نیت خوانی اعمال ملک دست زده است و با اشاره به اعمال ملک، اندیشه او را به زعم خود بیان کرده است. عین‌السلطنه با تمام صداقتی که در یادداشت‌نگاری بروز داده است ولی در پس ذهنش همیشه ترس آن را داشته است که «شاید خدای ناکرده شیطان مسلط شد و از خدا غافل کرد، یا به این ترتیب که پیش می‌رویم لامذهب زیاد شد، آنارشویست فراوان گردید، فکلی غلبه

کرد^۱ می‌توان او را فردی نسبتاً با دیدگاه محافظه کار از لحاظ اجتماعی قلمداد کرد. احتمالاً تندگویی های او درباره واعظ مشروطه را می‌توان در این چارچوب اندیشه محافظه کارانه تحلیل کرد.

۶- تاریخ اصفهان و ری

در کتب سیره و احوال بزرگان نیز می‌توان راجع به زندگی، زمانه و اندیشه ملک‌المتکلمین مطالبی را یافت. تاریخ اصفهان و ری نوشته جابری انصاری اصفهانی مختصری به زندگی و اندیشه ملک پرداخته است.

۷- رجال اصفهان یا تذکره القبور

این کتاب توسط ملا عبدالکریم جزوی و پیرامون زندگانی بزرگان اهل اصفهان نوشته شده است. کتاب درباره ملک‌المتکلمین همچنین استاد ملک، آخوند ملا صالح فریدنی و همچنین راجع به روحانیان تأثیرگذار آن عصر اصفهان مطالبی را بیان کرده است.

۸- تاریخ انحطاط مجلس

این کتاب توسط مجدالاسلام کرمانی نوشته شده است. وی روزنامه نگار، شاعر، نویسنده و سیاستمدار دوره مشروطه بوده است. مجدالاسلام خود یکی از مشروطه خواهان بوده است و در این کتاب به تفصیل اندیشه و کنش سیاسی ملک‌المتکلمین را مورد بررسی قرار داده است. هر چند نقد او گزنده است ولی به دور از حقیقت نیست. او در این کتاب با نگاهی آسیب شناسانه بسیاری از مشروطه خواهان از جمله ملک را به نقد می‌کشد.

^۱ عین السلطنه، قهرمان میرزا سالور، روزنامه خاطرات، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، تهران، اساطیر، ۱۳۷۷. ج ۳ ص ۲۳۱۲

مطبوعات و جراید عصر مشروطه

روزنامه به عنوان یکی از ابزارهای اطلاع رسانی، جایگاهی ویژه در افزایش سطح آگاهی افراد جامعه دارد. روزنامه‌ها و مطبوعات در هر عصر زمانی بازتاب اندیشه‌ها و افکار و احساسات اجتماعی و سیاسی هستند. آن‌ها با بیان رویدادها و حوادث از دیدگاه خود، این توانایی را به محققان دهند تا با مقایسه و تقابل متقابل مطالب آن‌ها با یکدیگر اندیشه‌های مختلف فردی و گروهی و افکار عمومی جامعه آن روزگار با تحلیلی نوین آشکار گردد. جراید یکی دیگر از منابعی هستند که در این پژوهش از آنها استفاده شده است. از مهم‌ترین روزنامه‌ها و مجلات مورد استفاده می‌توان به مواد ذیل اشاره کرد.

۱- حبل‌المتین

حَبْلُ الْمَتِينِ نشریه‌ای هفتگی به زبان فارسی بود که از ۱۳۱۱ هجری قمری در کلکته به مدیریت و نویسندگی سیدجلال‌الدین کاشانی، ملقب به مویدالاسلام منتشر می‌شد. مقالات این نشریه در ترویج اندیشه مشروطه‌خواهی در جریان جنبش مشروطه ایران نقش موثری داشت. این نشریه بنامترین و بزرگ‌ترین نشریه فارسی زبان زمان خود بود. این نشریه بیشتر پویش سیاسی داشت چنانکه با گرفتن وام از روسیه به مخالفت برخاسته بود یا اینکه یکی از نخستین جاهایی بود که فریاد مشروطه‌خواهی را سر داد. پس از این دوره، حبل‌المتین بار دیگر چاپ شد تا در آذر ۱۳۰۹ ه. ش با فوت مویدالاسلام برای همیشه انتشارش پایان یافت. در میان روزنامه‌های عصر مشروطه، حبل‌المتین بیشترین توجه را به سخنرانی‌ها و عملکرد ملک داشته است.

۲- مجلس

روزنامه مجلس، نخستین روزنامه پارلمانی ایران است، که شماره اول آن در روز یکشنبه ۸ شوال ۱۳۲۴ ق حدود پنجاه روز پس از افتتاح مجلس شورای ملی انتشار یافت و نشر آن به مدت ۵ سال ادامه پیدا کرد و آخرین شماره آن در روز پنجشنبه ۲۷ جمادی الآخر ۱۳۳۰ ق منتشر شد. در این روزنامه افزون بر پیگیری تحولات آن روزگار مجلس شورای ملی، می‌توان دیگر مسایل اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دوره مشروطه را نیز پیگیری نمود. در این روزنامه علاوه بر درج اخبار خارجی و داخلی کلیه مذاکرات مجلس شورای ملی

منعکس می‌شد و در هفته چهار شماره منتشر می‌گردید. امتیاز روزنامه به موجب فرمان مظفرالدین شاه به عهده میرزا محسن مجتهد در اوان مشروطیت قرار گرفته بود و مدیریت آن را سید محمد صادق حسینی طباطبایی و سردبیری آن را ادیب‌الممالک فراهانی بر عهده داشتند. از خصوصیات این روزنامه این بود که آزاد بود و مشمول سانسور نگشت.

۳- صور اسرافیل

روزنامه صور اسرافیل از جراید معروف و مهم صدر مشروطیت بود. این هفته‌نامه را در حدود سال ۱۲۸۵ خورشیدی (۱۳۲۵ هجری قمری) جهانگیرخان شیرازی و قاسم خان تبریزی با همکاری میرزا علی اکبر خان قزوینی (دهخدا) منتشر می‌کردند. جذاب‌ترین بخش آن هفته‌نامه را ستون فکاهی آن دانسته‌اند که به عنوان «چرند و پرنده» به قلم علی اکبر خان قزوینی (دهخدا) و با امضای «دخو» نوشته می‌شد. دهخدا مطالب انتقادی و سیاسی را با روش فکاهی طی مقالات خود منتشر می‌کرد و سبک نگارش آن در ادبیات فارسی بی‌سابقه بود و مکتب نوینی را در عالم روزنامه‌نگاری ایران و نثر معاصر پدید آورد. مسئولان روزنامه از دوستان و همفکران ملک بودند و تا حدودی مواضع ملک را در این روزنامه بازتابانده‌اند. سرانجام نیز صور اسرافیل همراه با ملک در باغ شاه اعدام و در همان مکان به خاک سپرده شد.

۴- الجمال

روزنامه‌الجمال در تهران در سال ۱۳۲۵ هـ ق تأسیس و شماره اول آن در چهار صفحه به قطع وزیری بزرگ با چاپ سربی در مطبعه شرقی طبع و در روز دوشنبه ۲۶ محرم‌الحرام ۱۳۲۵ هـ ق انتشار یافته است. روزنامه‌الجمال تا چند شماره منحصراً گفتگوهای منبری سید جمال‌الدین را چاپ می‌کرده و اگر مطالب منبر در یک شماره تمام نمی‌شد، بقیه در شماره بعد به چاپ می‌رسید ولی پس از نشر چند شماره، صفحات اول و دوم مخصوص وعظ بوده و در صفحات سوم و چهارم نامه‌ها و شکایات و یا مقالات مختلف چاپ شده است. از

این روزنامه موضوعات سخنرانی مشروطه‌خواهان در هر مقطعی را نشان می‌دهد و پیرامون ملک نیز مطالبی را در اختیار می‌گذارد.

۵- ندای وطن

این روزنامه توسط مجدالاسلام کرمانی، دوست و همکار مشروطه‌خواه ملک منتشر می‌شده و مطالب مفیدی راجع به موضوع دارد.

۶- خورشید

خورشید ایران نام یکی از مطبوعات فارس در دوران قاجاریه است. این روزنامه از سال ۱۳۴۲ هـ ق به وسیله بهالدین حسام‌زاده مشهور به بازارگاد در شیراز به چاپ رسیده است.

۷- صبح صادق

نام یکی از مطبوعات فارس در دوران قاجاریه است. این روزنامه از سال ۱۳۴۴ هـ ق به وسیله محمدجواد بهشتی در شیراز به چاپ رسیده است.

پایان نامه‌ها

تا کنون پایان نامه‌ای درباره ملک نوشته نشده است، فقط می‌توان به برخی از پایان نامه‌ها اشاره کرد که بسته به موضوعشان در حاشیه به ملک‌المتکلمین پرداخته‌اند.

۱- پایان نامه‌ای با عنوان "بررسی و نقد اندیشه‌های برخی از روشنفکران سیاسی و مذهبی عصر ناصری و مظفری" توسط زیور فرهادی در دانشگاه شیراز نوشته شد. فرهادی اندیشمندان را در دو دسته مذهبی و اندیشمندان سیاسی (روشنفکر) تقسیم می‌کند و ملک را در زمره اندیشمندان سیاسی قرار می‌دهد.